

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Явор Милтенов (София, България)

НОВОТО ИЗСЛЕДВАНЕ И ИЗДАНИЕ НА ЕНИНСКИЯ АПОСТОЛ

Iskra Christova-Šomova, Heinz Miklas, Daniel Jordanov, Simon Brenner, Federica Cappa, Bernadette Frühmann, Wilfried Vetter, Manfred Schreiner. *Apostolus Eninensis. Bibliothecae Nationalis Bulgaricae Codex 1144. Editio Nova*. Sofia–Wien: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“; Verlag Holzhausen, 2022. 280 S. ISBN: 978-954-07-5305-8.

През 1960 г. в с. Енина, Казанлъшко, при ремонтни дейности в местната църква „Св. Параскева“ са открити 39 фрагментарно запазени пергаментни листа от средновековен ръкопис. Става ясно, че записаният кирилски текст има архаични особености, характерни за най-ранния период от българската книжовност, и че съдържа кратък апракос-апостол. Ръкописът е предаден за съхранение в Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, където е реставриран и се пази до днес в ръкописната ѝ сбирка под номер 1144.

С изданието и изследването на паметника се заемат видните български изследователи Кирил Мирчев (1902–1975) и Христо Кодов (1901–1982). Публикацията им е осъществена през 1965 г. и благодарение на нея палеославистите и медиевистите се запознават със съдържанието, палеографските и езиковите характеристики, украсата и текста на най-стария кирилски ръкопис, съхраняван в България, именуван според мястото на своето намиране – *Енински апостол*. Това изчерпателно

издание съдържа цялата информация за ръкописа, която може да бъде извлечена с методите на традиционната филология и палеография.

Развитието на технологиите и прилагането им в проучването на културно-историческото наследство доведе до нов етап в науките, които се занимават с писмените свидетелства от миналото. Вече съществуват инструменти, с които може да се разчитат ръкописни източници и да се превръщат в набран текст, да се съпоставят текстологически преписи, става все по-обичайно и необходимо да се съставят електронни базиданни и каталози, дигитални библиотеки и т.н. Проектът *The Origin of the Glagolitic Old Church Slavonic Manuscripts*, стартирал през 2017 г. във Виена, си постави за цел да бъдат заснети с мултиспектрална техника редица ръкописи, включително и *Енинският апостол*, и да се извърши химическо изследване на пергаментата, мастилата и пигментите. Направените нови снимки дадоха материал за ново издание, тъй като фрагменти от текста, невъзможни

за разчитане с невъоръжено око, както и редица предполагаеми четения вече са различни на висококачествените, заснети със специализирана апаратура изображения. Натрупаните в последните 57 години факти и научни знания дадоха на свой ред възможност за нови интерпретации на известните данни от ръкописа, допълнени от недостъпните досега сведения, добити със средствата на съвременните технологии.

Томът започва с кратко предисловие на немски език (с. 9–10), написано от Х. Миклас, в което накратко се разказва историята на инициативата и се изказват благодарности към участниците в екипа и издателите от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и Verlag Holzhausen. Следва списък на съкращенията (с. 11–12) и на използваните по-нататък източници и научна литература (с. 13–22). След това е поместено своеобразно второ предисловие, този път на български език, написано от И. Христова-Шомова и Х. Миклас, което е озаглавено „Новото издание на Енинския апостол“ (с. 23–25). Тук е представена историята на кодекса, подчертана е приемствеността спрямо предходното издание на К. Мирчев и Хр. Кодов, формулирани са новите цели, задачи, методи на изданието и изследването, а подборът на висококвалифицирания екип закономерно е обвързан с осъществяването им. Изказани са благодарности към колеги и институции, спомогнали за осъществяването на различни етапи от работата. В това предисловие са включени освен това с по едно изречение и някои от резултатите от направените аналитични наблюдения, с което се подкрепя правилността на избрания подход и се отбелязват някои аспекти от надграждането спрямо предходните проучвания.

Същинската изследователска част начева с главата „От глаголица към кирилица“ (с. 26–39). В нея И. Христова-Шомова и Х. Миклас разглеждат *Енинския апостол* като част от групата балкански кирилски ръкописи с глаголическо влияние. Основание за това им дават преки свидетелства – вписванията на глаголица в кирилския текст, инициал Ш (два примера наред кирилско Б) и употреба на графема џ (шест примера наред с кирилско ц; два от тях са разчетени за първи път по новите снимки)¹. Допълнително са изтъкнати и други характеристики, повечето от които също вече известни, които обвързват косвено *Енинския апостол* с глаголическата традиция: палеографски (начертанието на ч, м и ѱ, висящото писмо, визуалното впечатление от написания текст), свързани с украсата (оформлението на инициал Б като модификация на глаголическо б), езиково-правописни (едноеров њ-правопис, честа употреба на ђ вместо ѱ, пренос на думи без оглед на силабичното правило, нї вместо ѳн, непоследователно отразяване на меки л и р). Тези свидетелства дават основание на авторите на новото издание да направят съпоставка с появата на глаголица в по-късни паметници като *Охридския апостол*, *Битолския триод*, *Шафариковия триод*, *Аргировия триод*, *Ресенския триод*. Специално внимание е отделено на някои синайски славянски ръкописи, в които са запазени следи от диграфия. Всички накратко представени примери служат, за да се постави *Енинският апостол* в контекст и да се

¹ Предположението на Мирчев и Кодов, че на л. 13r18 се чете глаголическо ѐе, не се потвърждава от новите снимки – на това място е изписана кирилска графема ѡ.

покаже, че за един дълъг период двете азбуки, глаголица и кирилица, съжителстват, било заради едновременно им използване в образованието и в практиката, било заради авторитета на глаголически оригинали, от които са били снемани кирилски копия. Миклас и Христова-Шомова заключават, че *Енинският апостол* най-вероятно е писан от глаголица, създаден е в център със солидна традиция и достатъчно богата библиотека и в който и двете азбуки са били използвани. Съвкупността от посочените и други архаични черти ги насочват към ангажиране с по-ранна датировка на паметника, „към края на X в., ако не към втората му половина“ (с. 36) и към категорична констатация, че „Енинският апостол е писан в източнобългарски книжовен център“ (с. 37). Макар подобни изводи наистина да имат своите основания, не можем да не отбележим, че и други интерпретации на материала, който може да послужи за датирание и локализиране, са все така възможни. Това важи както за *Енинския апостол*, така и за другите паметници от „канона“. За съжаление, не само, че свидетелствата, достигнали до нас, са недостатъчни за защитаването на една или друга хипотеза с категоричност, но и в много паметници (включително и в разглеждания) си дават среща разнородни, двусмислени и противоречащи си палеографски, езикови, текстологически характеристики, натрупани при трансмисията на текста. Всеки изследовател е в правото си, метафорично казано, да премести обосновано някои белези от другата страна на своите изследователски везни, или да придаде по-малка тежест на някои от тях, но така или иначе винаги резултатът е по-скоро хипотеза и вероятност, отколкото сигурно установен хронотоп на даден ръкопис или корпус.

Тази част от книгата завършва с кратък екскурс върху развитието на кирилското писмо, и специално върху колебанието и вторичната поява на буквите за ю и џ, които в *Енинския апостол* имат в няколко случая специфични начертания (съответно кирилско ѱ, еднократно, и както бе споменато, глаголическо џ, в шест случая). В края е направено заключението, че „всред всички паметници с глаголическо влияние вероятно най-важният свидетел е Енинският апостол, [защото т]очно този ръкопис ни позволява да очертаем прехода от глаголица към кирилица“ (с. 39).

Следващото изследване в тома е посветено на специфичните „Текстологични особености на Енинския апостол“ (с. 40–61). То е проведено от И. Христова-Шомова. Проучването на апостолските четива е извършено чрез детайлна текстологическа съпоставка и заключението е, че текстът на *Енинския апостол* като цяло е консервативен и правилен, редакционните иновации са редки и само в един случай може да се говори за „преславски“ лексикален вариант. Текстологията на псалтирните стихове (наследени според Христова от Кирило-Методиевия *Лекционарий*, съдържал литургически указания от Устава на Великата църква) е проследена със същата детайлна съпоставителна методология и води до същите изводи – „Енинският апостол се придържа към основния текст“. В такъв план са разглеждани и тропарите в *Енинския апостол*, общо 14 на брой, които представят един много архаичен състав, също възходящ към Устава на Великата църква. Отново текстът на изследвания паметник се оказва консервативен, без съществени пропуски и отклонения от първоначалния текст, но все пак с някои редки езикови иновации и поправ-

ки (една от които – може би с „преславски“ характер).

„Календарът на Енинския апостол“ (с. 62–81), разгледан от И. Христова-Шомова, също представлява в сърцевината си текстологическо изследване. Става въпрос за съпоставка на агиографската информация по страниците на ръкописа, част от която е разчетена благодарение на новото заснемане и обработка на снимките. Усърдната и внимателна работа на изследователката ѝ дава възможност да защити тезата, че в *Енинския апостол* чрез посредничеството на недостигнал до нас гръцки източник е запазен превод на календара на Устава на Великата църква, подложен на известни съкращения, но все пак само и единствено в този старобългарски свидетел тези съкращения са най-малко. Това изследване, както и резултатите, изложени в предходните глави, дават сериозни доказателства в полза на твърдението, че текстът на ръкописа стои „най-близо до първоначалната богослужебна книга, съставена още от Светите братя“ (с. 62), а именно – общ *Лекционарий*, който е съдържал *Апостол* и *Евангелие*.

Следва частта, разработена от Даниел Йорданов – „Типикарски рубрики в Енинския апостол“ (с. 82–93). Както отбелязва авторът, типикарските рубрики в ръкописа са не просто дребни бележки, а подробни изложения на чина на службите в някои дни. От общо пет такива, които са запазени в достатъчна пълнота, Йорданов специално проучва две – за началото на индикта и за Въздвижение, за да постави ръкописа в исторически литургичен контекст с оглед двете богослужебни традиции – манастирската (от студийски тип) и енорийската (азматическата). В резултат от изследването се очертава връзката на ръкописа с втората, и въобще констан-

тинополският азматически произход на славянския превод на книгата Апостол. Смесването на елементи от манастирската и от азматическата традиция се обяснява и с приспособяване към манастирски типик, и с паралели в конкретен гръцки ръкопис, отразяващ Устава на Великата църква².

Последната изследователска част в книгата е посветена на „Естественонаучно изследване: фотографски и химически анализ“. Тя е публикувана на английски език и е с автори С. Бренер и Х. Миклас (за фотографския анализ, с. 94–97) и Ф. Капа, Б. Фрюман, В. Фетер, М. Шрайнер (за химическия, с. 98–104). Наред с изключително важната информация за следващи подобни инициативи, свързана с техниката, начините на нейното използване и щадящите ръкописа методи, тук сред резултатите откриваме редица неизвестни подробности относно начина и интензивността на обработка на пергамента преди нанасянето на текста и относно състава на използваните мастила в *Енинския апостол*. Можем само да се надяваме, че с времето ще бъдат правени повече подобни изследвания върху български и балкански материал. С натрупването на данни и с появата на сравнител-

² Основният такъв източник за всички изследвания в тома е известният ръкопис № 266 от Патмоския манастир „Св. Йоан Богослов“, издаден у Д м и т р и е в с к и й, А. А. *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*. Том 1. Голікѣ. Часть 1. *Памятники патриарших уставов и ктиторские и монастырские типиконы*. Киев, 1895. Датировката на ръкописа е изместена към X–XI в. (в изданието на *Енинския апостол* е посочена IX–X в.), най-важната библиография за него вж. на <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/54510/>.

ни проучвания би могло да се достигне до една много по-прецизна история на средновековните ръкописи не само от чисто кодикологическа гледна точка, но и до изясняване на важни аспекти на писмената култура, включително работата на преписвачите и ролята на книгата в ежедневието.

Изследванията в рецензираната книга са обобщени в резюмета на български, немски, английски и руски език (с. 105–120). След това е поместено изданието на *Енинския апостол* (с. 123–279). Накратко, този дял е организиран по следния начин: на лявата страница винаги стои мултиспектрална снимка на ръкописа, а на дясната е разположено старото разчитане според изданието на К. Мирчев и Хр. Кодов и новото разчитане, извършено от И. Христова-Шомова, проверено и допълнено от Х. Миклас и коригирано от Д. Йорданов. Наборното възпроизвеждане на средновековния оригинал препредава достоверно изписването на букви и знаци. Към него на всяка страница е приложен и необходимият апарат, а именно стандартизиран според критически издания гръцки текст и обяснения по разчитането на старобългарския еквивалент ред по ред, които подчертават сигурните корекции и допълнения на четения спрямо предходното издание. По този начин същественият принос на новото издание е детайлно онагледен, а с това всякакви предходни съмнения – ако такива е имало – относно идеята, инициативата, методологията за осъществяването му могат да се смятат за неоснователни.

Новото издание на *Енинския апостол* трябва да се възприема, както нееднократно подчертават И. Христова-Шомова и Х. Миклас, като продължение и допълнение на първата публикация на паметника, извършена от К. Мирчев и Хр. Кодов. Това „сдвояване“ личи

в изследователската част, където много от тезите на предходниците са повторени, допълнени и доразвити, така и в наборния текст, където старият и новият текст съжителстват един до друг и „общуват“ помежду си в апарата. Поради този характер на книгата някои основни елементи са останали извън обхвата ѝ и би могло да се набавят само от работата на Мирчев и Кодов и от други по-нови публикации. Що се отнася до изследването, става въпрос за вече известни „каталожни“ метаданни като кодикологично описание, постатийно съдържание, сведения за украсата, анализ на правописа, подробна специално обособена история на проучванията в различни области и т.н., а за изданието – паралелен текст от други източници, чрез които поне частично да се придобие представа за липсите по страниците на *Енинския апостол* поради разкъсване или изтриване. За читателя, който взима в ръце новото издание, без да познава предходната традиция, като ориентир могат да послужат най-новият опис на ръкописа от Е. Мусакова³, снабден с обилна библиография, двутомното изследване на служебния апостол от И. Христова-Шомова⁴ и изданията на отделни ръкописи (за тях вж. с. 13–14 в рецензираната книга) като *Охридския*, *Слепченския*, *Драготиния*, *Струмишкия*, *Шишатовачкия апостол*.

³ М у с а к о в а, Е. *Корпус на украсените славянски ръкописи в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. Х/ХІ–ХІV в. Т. 1. Ч. 1. *Псалтири, евангелия, апостоли*. София, 2021, с. 49–53.

⁴ Х р и с т о в а - Ш о м о в а, И. *Служебният апостол в славянската ръкописна традиция*. Т. 1. *Изследване на библейския текст*. София, 2004. Т. 2. *Изследване на синаксарите*. София, 2012.

В заключение, настоящият том несъмнено ще има съществено значение за българската и световната славистика. *Енинският апостол* е най-старият кирилски ръкопис, пазен в България, и съдържа текст на апостолските Деяния и Послания, който стои най-близо до Кирило-Методиевата традиция. Затова и предприемането на различни по тип проучвания върху този паметник – кодикологически, палеографски, тексто-

логически, езикови, съчетано с възможностите, които предлагат новите технологии, закономерно води до нови знания за най-ранния период от българската и славянската книжовност. Особено когато, както в случая, в екипа са събрани най-добрите специалисти в своята област, за да дадат приноса си с преклонение към традицията и със стремеж за осмисляне на фактите след трудоемка и задълбочена работа и в широк контекст.

*Явор Милтенов,
Институт за български език –
Българска академия на науките*